

De wording van het christendom (11). Messiaanse bewegingen en de wording van het christendom

door Alex van Heusden

Het christendom is van Joodse oorsprong. Maar vanaf wanneer kun je spreken van christendom? Om meteen maar een hardnekkig misverstand uit de weg te ruimen: het christendom is niet *gesticht*, maar in een geleidelijk, bijna vier eeuwen omvattend proces *ontstaan*. Het christendom beroept zich op Jezus van Nazaret, het belijdt hem als de Christus, de zoon van God – maar de ‘historische’ Jezus heeft geen nieuwe religie gesticht en geen kerkorde ingevoerd. Zijn eerste volgelingen waren allen Joden en bléven dat ook; zij werden geen ‘christenen’, zeker niet in de moderne betekenis van het woord, maar aanhangers van een beweging, een van de vele, binnen het toenmalige Jodendom.

Er waren er meer in die roerige eerste eeuw van de gangbare jaartelling die door hun volgelingen werden beschouwd als de messias, de bevrijder van Israël. De roep om verzet en opstand tegen de Romeinse onderdrukking van het Joodse volk in de rijksprovincie Judea werkte dit verschijnsel in de hand. Andere groepen, vooral die der Farizeeën, zagen geen heil in messiaanse avonturen die naar hun oordeel zouden uitlopen op een catastrofe voor het joodse volk. De geschiedenis heeft hen gelijk gegeven. De eerste grote Joodse opstand tegen de Romeinse heerschappij, in het jaar 66 begonnen in het noordelijke Galilea (de geboortestreek van Jezus), leidde tot de verwoesting van Jeruzalem, stad en heiligdom, in het jaar 70.

Strijd tegen het hellenisme

Het was niet de eerste en ook niet de laatste opstand tegen een vreemde mogendheid die het Joodse land bezet hield. De laatste twee eeuwen vóór de gangbare jaartelling en de eeuw waarin Jezus leefde, werden getekend door permanente conflicten tussen de – overwegend agrarische – bevolking van het Joodse land en lokale en imperiale heersers. De eerste grote opstand vond plaats in de jaren 167 tot 164 vóór de gangbare jaartelling: Juda, bijgenaamd Makkabi (‘de hamer?’), en zijn vier broers, uit het priestergeslacht der Hasmoneeën, kwamen in verzet tegen de hellenisering die koning Antiochus IV dwingend wilde opleggen, niet alleen in Juda, maar in alle delen van Syrië-Mesopotamië waarover hij heerste (1 Makkabeeën 1:41v):

Toen gebood de koning zijn hele rijk om één volk te vormen en de eigen gebruiken op te geven. En alle volkeren deden overeenkomstig het woord van de koning.

Zo werden alle volkeren onder het bewind van Antiochus IV over één hellenistische kam geschoren. De koning wenste de afschaffing van alle lokale en regionale tradities – een politiek van onderdrukking door gelijkschakeling. Voor de mensen van Juda betekende dit dat zij de Thora en leven volgens de Thora moesten opgeven. Om over zijn bedoelingen geen twijfel te laten bestaan plaatste de koning het beeld van de Olympische Zeus, de hellenistische oppergod, in het heiligdom – de tempel – van Jeruzalem. In het boek Daniël wordt deze gebeurtenis de ‘gruwel der verwoesting’ genoemd (Daniël 12:1).

Een deel van de Judese elite koos eieren voor zijn geld en voegde zich naar de politiek van Antiochus IV. Anderen sloten zich aan bij de opstandelingen. De strijd kreeg daardoor het karakter van een burgeroorlog. Na drie jaar waarin Juda Makkabi verschillende overwinningen behaalde op de troepen van de koning, werd het heiligdom in Jeruzalem heringewijd.

In de jaren die volgden, vergrootten de Hasmoneeën geleidelijk aan hun machtspositie. Zij maakten zich eerst meester van het hogepriesterschap, trokken vervolgens de alleenheerschappij naar zich toe en gingen ten slotte de koningstitel voeren. In de praktijk gedroegen zij zich even despotisch als hun hellenistische voorgangers. Zij probeerden door gebiedsuitbreiding hun macht te vergroten. In het jaar 108 kwam er een einde aan de zelfstandigheid van Samaria en werd de gelijknamige hoofdstad zo volledig verwoest dat zij nooit meer zou worden opgebouwd. Vier jaar later was de stad Sichem hetzelfde lot beschoren en ook van het Samaritaanse heiligdom op de berg Geriziem bleven slechts puinhopen over. Van toen af stroomden de Samaritaanse belastinggelden naar de Judese staatskas in het heiligdom van Jeruzalem.

Farizeeën en Essenen

Als gevolg van deze ontwikkelingen keerde de coalitie van *chassidim*, 'getrouwen', die aan de zijde stond van de Makkabese broeders in hun strijd tegen Antiochus IV, zich tegen hun nieuwe tirannen. Een groep Schriftgeleerden onder hen begon te vrezen voor het verlies van het Joodse erfgoed. Zij beschouwden zich als erfgenamen van de profeten en als de meest zuivere vertolkers van Thora en Traditie. Hun naam, Farizeeën, in het Hebreeuws *peroesjiem*, wat 'afgezonderden' betekent, lijkt daarop te zinspelen: zij meenden de representanten te zijn van het ware Israël.

Centraal in het onderricht van de Farizeeën stond de Thora en de toepassing daarvan in telkens wisselende omstandigheden. In hun midden kwam een langdurig proces van mondelinge overlevering op gang, dat in de praktijk even gezaghebbend werd als het onderricht van Mozes. Hun principe luidde: de Thora is er voor iedereen, voor heel de 'gemeente' van Israël, en is dus niet het exclusieve bezit van een bevoorrechte groep leraren. Naar een woord uit Deuteronomium: 'Mozes heeft ons de Thora opgedragen, een bezit voor de gemeente van Jakob' (Deuteronomium 33:4, de eerste zin die een Joods kind leert lezen). Zo brachten de Farizeeën de Thora onder het volk.

Andere *chassidim*, waarschijnlijk priesters die dienst deden in het heiligdom van Jeruzalem, keerden zich radicaal af van het Hasmonese hogepriesterschap en trokken zich terug in de woestijn. Zij hielden er een strikte interpretatie van de Thora op na met strenge naleving van reinigingsrituelen. Als 'kinderen van het licht' meenden zij een apokalyptische strijd te moeten voeren met de 'kinderen van de duisternis'. Onder de naam Essenen zijn zij bekend uit het werk van de Romeinse schrijver Plinius de Jongere (± 61-± 114) en van de Joodse auteurs Philo van Alexandrië (20 vóór-40 ván eerste eeuw) en Flavius Josephus (37-± 100). Daarin komen zij naar voren als vreedzame lieden die teruggetrokken leefden – volgens Plinius in de woestijn.

Qumran en de Dode-Zeerollen

In de jaren 1947-1956 werd de vondst gedaan van ruim achthonderd manuscripten in elf grotten nabij de Dode Zee in de woestijn van Judea. Behalve bijbelboeken – onder meer een complete Jesajarol – en commentaren omvatten deze rollen onder andere de leefregels van een Joodse sektarische

stroming die in de eerste fase van het onderzoek werd geïdentificeerd met de Essenen. Begin jaren vijftig werden in de buurt van de grotten waarin de handschriften gevonden waren, resten van een antieke nederzetting opgegraven. Aanvankelijk veronderstelde de leider van de opgraving, de dominicaan Roland de Vaux, dat de ruïne een versterkte plaats moet zijn geweest, een vesting die in het jaar 68 was veroverd door de Romeinen. Maar al snel maakte deze theorie plaats voor een andere waarin een rechtstreeks verband wordt verondersteld tussen de nederzetting en de manuscripten. Volgens deze nieuwe theorie was de nederzetting bewoond door een besloten, celibataire 'kloostergemeenschap' van Essenen, uitsluitend mannen, die in een 'scriptorium', als in een middeleeuwse abdij, de zogeheten 'Dode-Zeerollen' hadden geschreven. Deze 'consensustheorie', zoals die is gaan heten, is te vuur en te zwaard verdedigd door de dominicanen van de *École Biblique* in Jeruzalem die het onderzoek naar de handschriften jarenlang hebben gedomineerd. Zij lijkt gestaafd te worden door een mededeling van Plinius de Jongere, volgens welke celibataire Essenen een nederzetting bewoonden ten noorden van En-Gedi, een oase bij de Dode Zee. Toen Qumran in de laatste fase van de Joodse oorlog door de Romeinen bedreigd werd, zouden de bewoners hun bibliotheek in nabijgelegen grotten in veiligheid hebben gebracht.

Tal van geleerden hebben de consensustheorie in ernstige twijfel getrokken of zelfs helemaal verlaten. Volgens enkelen van hen zijn de rollen afkomstig uit verschillende bibliotheken in Jeruzalem – onder andere Esseense – die vanwege de dreigende oorlog met de Romeinse bezettingsmacht omstreeks het jaar 66 in de woestijn in veiligheid werden gebracht. Een 'bewijs' voor deze hypothese is de vondst van een koperen rol waarop, in code, de vindplaatsen staan gegraveerd van verborgen schatten, zo talrijk en zo kostbaar dat ze alleen afkomstig kunnen zijn uit het heiligdom in Jeruzalem.

Rome

In het jaar 64 vóór onze jaartelling kwam er een einde aan de absolute heerschappij van de Hasmoneeën, toen Romeinse legioenen onder aanvoering van Pompeius – de latere politieke rivaal van Julius Caesar – Jeruzalem veroverden. Omwille van de continuïteit bleven de Hasmoneeën aan het bewind, maar hun bevoegdheden werden drastisch ingeperkt. Aan hun regime kwam een einde in het jaar 37, toen de senaat op voordracht van de consuls Marcus Antonius en Octavianus de ambitieuze jonge veldheer Herodes – geen Judeër, maar een Idumeër, uit Edom – tot koning benoemde over heel het Joodse land en hem troepen leverde om het volk met harde hand te onderdrukken. Herodes was buitensporig wreed. Om zijn heerschappij zeker te stellen vermoordde hij de overgebleven leden van de Hasmonese dynastie. Ook zijn familieleden spaarde hij niet als dat politiek zo uitkwam. Volgens een historische uitspraak 'kwam hij naar de troon geslopen als een vos, heeft hij geregeerd als een tijger en is hij gestorven als een hond'. Zelfs Octavianus, de latere Caesar Augustus, die Herodes altijd de hand boven het hoofd hield, liet zich eens ontvallen dat de koning van Judea een man was aan wiens hof een varken het beter had dan een zoon. Maar Herodes was ook een groot bouwheer. Hij droeg bij aan de wijd verbreide roem van Jeruzalem als parel van het Oosten door het heiligdom aldaar te herbouwen in grandioze hellenistische stijl.

Na Herodes' dood in het jaar 4 vóór onze jaartelling – omstreeks de geboorte van Jezus – maakte zijn zoon Archelaüs aanspraken op de troon, omdat hij door zijn vader bij testament tot diens opvolger was benoemd. Hij reisde naar

Rome om deze benoeming te laten bekrachtigen door Caesar Augustus. Maar onder het volk rees verzet tegen Archelaüs' aanstaande koningschap. Een delegatie van vijftig Joden toog naar Rome met het verzoek een einde te maken aan het koningschap van het huis van Herodes. Flavius Josephus schrijft in zijn beroemde werk *De oude geschiedenis van de Joden* (XVII, 314):

Hun verzoek kwam er in hoofdzaak op neer dat ze van het koningschap en dat soort heerschappijen werden bevrijd en dat ze deel zouden gaan uitmaken van Syrië en onderworpen zouden worden aan de gouverneurs die daarheen gestuurd werden.

Het jaar 4 vóór onze jaartelling werd getekend door vier maanden chaos overal in het Joodse land: legers van opstandelingen die hun aanvoerders tot koning hadden uitgeroepen, deden aanvallen op steden en burchten, en maakten zich meester van opslagplaatsen en voorraadschuren om de goederen 'terug te nemen' die door Herodes in beslag waren genomen, lees: gestolen. Rond het jaar 90 kijkt Flavius Josephus, Joods geschiedschrijver in Romeinse dienst, hier met afschuw op terug. Hij schrijft (*De oude geschiedenis van de Joden* XVII, 285):

Judea zat destijds vol roversbenden. Zodra iemand zich omgaf met een bende rebellen, riep hij zichzelf tot koning uit en stuurde hij aan op de ondergang van de eigen gemeenschap, daar zij slechts geringe problemen veroorzaakten voor een klein aantal Romeinen, maar de grootste slachting aanrichtten onder hun volksgenoten.

Toen de Romeinse troepen de controle over het Joodse land hadden teruggewonnen, ten koste van talrijke slachtoffers onder de bevolking, besteeg Archelaüs alsnog de troon. Maar na tien jaar wanbeheer schoof Rome hem opzij en gaf het bewind in handen van Romeinse gouverneurs. Een van hen was Pontius Pilatus.

Toenemend verzet

Tussen de jaren 30 en 50 van de eerste eeuw nam het verzet tegen de toenemende Romeinse repressie steeds groter vormen aan. In Judea en Samaria ontstonden profetische en messiaanse bewegingen die zich schaarden rondom charismatische leiders. Sommige beriepen zich op profetische tradities met Mozes en Elia als dragende figuren; andere spiegelde zich aan de jonge David die de strijd aanbond met de Filistijnen en hen een definitieve nederlaag toebracht (2 Samuël 5: 1-4.17-25). Berucht waren de *sicarii*, 'dolkdragers', die zich als sluipmoordenaars begaven in de straten en stegen van Jeruzalem. Zij hadden het niet alleen gemunt op Romeinse soldaten, maar ook op volksgenoten die zij verdachten van collaboratie met de bezettingsmacht.

De beweging in naam van Jezus Messias begon in Galilea, raakte verspreid over Samaria en Judea, en vond ook aanhang in dorpen en steden van Syrië. Volgens een romantische voorstelling van zaken was het vroege 'Jodenchristendom', zoals men het in de negentiende eeuw is gaan noemen, een beweging op één gemeenschappelijke grondslag. Maar zo was het niet. Er bestond geen uniform 'Jodenchristendom', er was niet één Jezusbeweging. Wat het etiket 'Jezusbeweging' opgeplakt kreeg, was een amalgaam van

groepen en groepjes die niet op één lijn stonden, maar elkaar bestreden. De vrede tussen hen was dikwijls ver te zoeken.

Al snel na de dood van Jezus vond de beweging in zijn naam aanhang buiten het Joodse land, in de diaspora, waarbij de rol van Paulus, die van de bekende nieuwtestamentische brieven, nauwelijks te overschatten is. Deze 'hellenistische gemeenten', verspreid over het Romeinse rijk, waren samengesteld uit Joden en niet-Joden.

Er vallen drie hoofdstromingen in de vroege Jezusbeweging te onderscheiden. Allereerst de volgelingen van Jezus Messias in Galilea en Syrië, allen Joden, overwegend boeren en vissers in moeilijke economische omstandigheden. Vervolgens de messiaanse ekklesia in Jeruzalem die bestierd werd door de broeders van Jezus, als eerste Jakobus.

Ten slotte de gemeenten in de diaspora met hun gemengde samenstelling: Joden én *gojiem*.

Galilea

Galilea was de bakermat van de Jezusbeweging. Daar was Jezus werkzaam als leraar en genezer, en daar verzamelde hij leerlingen om zich heen, mannen én vrouwen.

Vooraf de boeren in het noordelijke Galilea moesten de gevolgen dragen van verschillende Romeinse veroveringstochten door het Joodse land, met grote slachtingen in de streken rond Nazaret, Magdala en Kafarnaüm. Toen Herodes Antipas als vazalkoning het bewind voerde over Galilea, ten tijde van Jezus, werd de bevolking rigoureuzer dan ooit tevoren door belastingmaatregelen uitgezogen. Vooral door Antipas' ambitieuze bouwprojecten – de steden Sepphoris en Tiberias – raakten de boeren economisch in het slop.

In Galilea bestond de strategie van de beweging rond Jezus en zijn volgelingen uit het verzamelen van dorpsgemeenschappen rondom de Thora, de levensleer van Israël, in een poging hen tot een gemeenschap te smeden waarin onderlinge solidariteit op de eerste plaats kwam. De vernieuwing van het aloude verbond dat terugging op Mozes, was een aanbod aan mensen wier dorpsgemeenschappen en boerenfamilies uit elkaar vielen als gevolg van economische en sociale conflicten over schaarse middelen van bestaan.

Sporen van deze messiaanse beweging in Galilea, met uitlopers naar Syrië, zijn te vinden in woorden (*logia*), spreuken en gelijkenissen, aan Jezus toegeschreven, die de evangeliën van Matteüs en Lukas gemeenschappelijk hebben. Matteüs en Lukas zouden die woorden ontleend hebben aan een hypothetische bron die gewoonlijk Q wordt genoemd, afkorting van het Duitse 'Quelle'.

'Vraagt iemand je iets, geef het hem; neemt iemand je eigendom weg, vraag het niet terug. (...) Heb je vijanden lief, doe het goede en wat je uitleent, leen het uit zonder iets terug te verwachten' (Lukas 6:30-36). Deze woorden, aan Jezus toegeschreven, waren richtlijnen voor mensen in economisch moeilijke omstandigheden die wilden komen tot een verbondsgemeenschap op basis van solidariteit en wederzijdse zorg. Het was niet alleen zaak elkaars economische rechten te respecteren door niet andermans goederen te begeren en te stelen, zoals wordt voorgeschreven in de Tien Woorden (zie Exodus 20:15.17). Teruggrijpend op andere beginselen van de verbondstraditie, zou Jezus zijn toehoorders op het hart hebben gedrukt de schaarse hulpbronnen met elkaar te delen in een tijd waarin allen worstelden om het hoofd boven water te houden. 'Uw koninkrijk kome; (...) scheld kwijt onze schulden, want ook wij vergeven onze schuldenaars, alle' (Lukas 11:2.4). Deze bekende regels uit het Onze Vader hebben mensen er niet

alleen toe willen verplichten aan anderen leningen te verstrekken, maar ook iemands schuld kwijt te schelden, mocht hij anders nog dieper in de zorgen raken. Deze praktijk van onderlinge solidariteit op basis van de oude verbondstraditie van Israël (Leviticus 25; Deuteronomium 15) diende ook als een strategie van verzet tegen de heersers – de viervorst van Galilea voorop – wier honger naar macht en bezit gebaat was bij versplintering en onderlinge conflicten. Zonder wederzijde hulp zouden de boeren hun zelfstandigheid verliezen en deelpachters worden, economisch geheel afhankelijk van hun heersers.

Jeruzalem

De gemeente in Jeruzalem werd geleid door Jezus' familie, zijn 'broeders', als eerste Jakobus – niet de apostel –, in de traditie 'de rechtvaardige' genoemd. Over hem is weinig bekend. Alleen enkele vermeldingen in de brieven van Paulus en in het boek Handelingen der Apostelen laten doorschemeren dat hij een rol van betekenis heeft gespeeld in de vroege Jezusbeweging. Dat hij in de evangeliën niet voorkomt, wijst erop dat messiaanse gemeenten na het jaar 70 weinig tot niets met hem op hadden.

Eén ding lijkt wel vast te staan: Jakobus' dood door steniging. Daarover schreef Flavius Josephus. Tegen het einde van *De oude geschiedenis van de Joden* wijdt hij de volgende passage aan de dood van Jakobus (XX, 200-201):

Ananus (de hogepriester) riep een vergadering van rechters bijeen en liet daar de broer van de Jezus die Christus genoemd wordt - de man heette Jakobus - alsmede enkele anderen voorleiden. Hij beschuldigde hen ervan dat ze de Thora hadden overtreden en leverde hen uit om gestenigd te worden. De groepering echter van hen van wie iedereen in de stad vond dat ze zich precies aan de thora hielden en die op grond daarvan zeer goed aangeschreven stonden, nam de zaak hoog op. Ze stuurden in het geheim een vertegenwoordiging naar de koning (Agrippa) om er bij hem op aan te dringen Ananus te gelasten zich voortaan van dergelijke acties te onthouden.

Naar alle waarschijnlijkheid vond Jakobus de dood in het jaar 62, toen de keizer van Rome een nieuwe landvoogd stuurde naar de provincie Judea en er tijdelijk een machtsvacuüm was. Een jonge, pas benoemde hogepriester wil zich krachtig manifesteren: in zaken van Thora stelt hij de norm. Jakobus heeft dat met zijn leven moeten betalen. Met de groepering van hen die zich precies aan de Thora hielden, zijn mogelijk de Farizeeën bedoeld. Beschouwden de Farizeeën Jakobus als een van hen of sympathiseerden zij met hem – juist omdat hij een thoragetrouwe Jood was? Of waren zij ontstemd over de in hun ogen ongeldige rechtsgang? Hoe dan ook, drie maanden later werd Ananus, ook bekend als Annas II, uit zijn ambt gezet. Flavius Josephus noemt van de ter dood gebrachten alleen Jakobus bij name. Daaruit volgt dat hij een prominente inwoner van Jeruzalem moet zijn geweest, ook al lijkt zijn reputatie grotendeels gestoeld op het feit dat hij 'broer van' was. Eerst is sprake van 'de broer van de Jezus die Christus wordt genoemd', pas daarna valt de naam Jakobus.

In het boek Handelingen der Apostelen, hoofdstuk 15, is Jakobus de voorzitter van het zogeheten Concilie van Jeruzalem. In die vergadering is de vraag aan de orde: moeten de niet-Joden, de *gojiem*, die toetreden tot de Jezusbeweging, besneden worden of niet? Anders gezegd: moeten zij Joden worden? Paulus vindt van niet, Simon Petrus valt hem bij en Jakobus hakt de

knoop door: die uit de *gojiem* moet men verder 'niet belasten' (Handelingen 15: 19). Paulus schrijft hierover in zijn brief aan de Galaten (2: 7-9):

Toen zij zagen dat mij de verkondiging van het evangelie aan de onbesnedenen was toevertrouwd, zoals aan Petrus die aan de besnedenen (...) reikten Jakobus, Kefas (Petrus) en Johannes, die golden als steunpilaren (van de gemeente) mij de broederhand.

Niets aan de hand, geen conflictstof meer: de Joden blijven Joden, de *gojiem* blijven *gojiem*, maar horen er helemaal bij. Mooi allemaal. Te mooi om waar te zijn, zo zal onmiddellijk blijken. Want even later in de Galatenbrief is sprake van een groot conflict, nog wel tussen Petrus en Paulus (Galaten 2: 14-21).

Petrus bezoekt de gemeente in Antiochië, waar Paulus op dat moment verblijft. Daar eet hij samen met de niet-Joden in de gemeente, zoals was afgesproken: geen onderscheid meer tussen Jood en niet-Jood. Maar als enkele 'mensen van Jakobus' zich aandienen, gaat Petrus van tafel en houdt zich afzijdig, 'uit vrees voor de mannen van de besnijdenis'. Het wordt ruzie tussen Petrus en Paulus.

Wat zegt dit voorval over het standpunt van Jakobus? Heeft hij tegen zijn zin ingestemd met de afspraak dat de *gojiem* in de gemeente niet worden besneden? Of is hij vooral gekant tegen tafelgemeenschap van Joden en niet-Joden, vanwege de voorschriften over kosjer eten?

Intussen heeft het er alle schijn van dat de relatie tussen Joden en niet-Joden in de Jezus-beweging tot diepgaander en langduriger conflicten aanleiding heeft gegeven dan het boek Handelingen der Apostelen ons wil doen geloven. Maar Lukas, de schrijver van Handelingen, heeft nu eenmaal gekozen voor het harmoniemodel: hij schetst een rooskleuriger verleden dan historisch aannemelijk is. Hij schrijft in de taal van de hoop: zo zou het moeten zijn in de gemeente; alle tegenstellingen overwonnen, alle scheidsmuren afgebroken.

Paulus

De derde hoofdstroming van leerlingen van Jezus bestond uit de zogeheten 'hellenistische gemeenten', Joden en niet-Joden samen, en die moet vooral op het conto van Paulus worden geschreven. De brieven die hij schreef in de jaren 50, vormen de oudste, bewaard gebleven documenten van de vroege Jezus beweging.

Heel Paulus' verkondiging draait om 'Jezus Messias gekruisigd en uit de doden opgewekt'. Daarmee zegt Paulus: de dood als gevolg van meedogenloos geweld, het voornaamste instrument van machtsuitoefening in handen van het Romeins imperium, heeft niet het laatste woord. Er is perspectief op een andere, nieuwe wereldorde, waarin de 'dood' (moord en doodslag) niet meer heerst. Het 'bewijs'? Jezus Messias die uit de doden is opgewekt. Men leze in dit verband 1 Korintiërs 1: 23v:

*Wij roepen een gekruisigde messias uit,
voor Joden een schandaal, voor gojiem een dwaasheid,
maar voor de geroepenen,
voor Joden én Grieken,
de messias als kracht van God
en als wijsheid van God.*

Een gekruisigde messias kan geen messias zijn. Voor de Joden die een messiaanse verwachting koesterden, was de messias de bevrijder, een koninklijke gestalte die de overwinning zou behalen op vreemde overheersers en Israël zijn autonomie zou teruggeven. Een gekruisigde tot messias uitroepen is dan een schandaal en een dwaasheid. Paulus denkt daar anders over. Hij roemt de messias als 'kracht van God' en 'wijsheid van God'. De gekruisigde messias leeft, in zijn lichaam. Volgens Paulus is de gemeente van Joden en *gojiem* samen het 'lichaam van de messias' (1 Korintiërs 12:12-31). Paulus, de kosmopoliet, zocht de grenzen op van zijn Joodse traditie en overschreed de grenzen van het Joodse land. Hij was tot de bevinding gekomen: lokale messiaanse bewegingen mogen in Galilea, Judea of Jeruzalem iets teweeg brengen, op wereldniveau betekenen zij niets. Een tot een klein gebied beperkte opstand zal het imperium niet aan het wankelen brengen. Zie wat er gebeurd is met Jezus, aanvoerder van een lokale messiaanse beweging: ook hij is stukgelopen op het Romeinse staatsgeweld. Er is een andere strategie nodig om Rome op de knieën te dwingen. Voor Paulus ligt de kiem van bevrijding in het slechten van de scheidsmuur tussen Joden en niet-Joden. Die revolutie is mogelijk. Daarom zegt hij dat de messias is opgewekt uit de doden. Nieuw leven in een nieuwe wereldorde is niet ondenkbaar. Dat evangelie moet in heel het imperium worden uitgeroepen, in de oren van alle volkeren. Tot in Rome, het hart van het wereldrijk, waar beslist wordt over het wel en wee van alle onderworpen volkeren.

Paulus formeerde gemeenschappen van Joden en niet-Joden samen, op basis van volstrekte gelijkwaardigheid. Daarmee schiep hij een alternatief voor de sociale hiërarchie van de Romeinse imperiale wereldorde: alle scheidsmuren vallen weg, alle tegenstellingen worden opgeheven. Zoals hij schreef in zijn brief aan de Galaten (3:26-28):

*Allen zijt gij zonen-en-dochters van God
door het vertrouwen in Messias Jezus.
Want gij allen die in messias zijt gedoopt,
hebt u met messias bekleed.
Daarin is geen Jood of Griek meer,
geen slaaf of vrije,
geen mannelijk en vrouwelijk
want allen zijt gij een in Messias Jezus.*

Op deze noemer gaf Paulus structuur aan gemeenschappen in sleutelsteden, metropolen in het oostelijk gebied rond de Middellandse Zee, zoals Tessalonika, Korinte en Efese – gemeenschappen die hij *ekklèsiai* noemde, 'uitgeroepen'. Deze naamgeving verraadt Paulus' theopolitieke inzet: de Romeinse keizer, aangesproken als 'heer en redder' (heer der wereld en redder van de volkeren) werd geëerd en vereerd door de 'vergaderde gemeenschappen', *ekklèsiai*, van steden als Filippi, Korinte en Efese. Daar kreeg men als *euaggelion*, 'evangelie', 'goed nieuws' te horen hoe de keizer in heel de bewoonde wereld redding had gebracht en vrede gesticht – *Pax Romana*. Tegen dit religieus-politieke vertoon van de zijde der Romeinse wereldorde in proclameert Paulus een ander evangelie: Jezus Messias is de 'heer en redder' die het einde van Rome en het begin van een nieuwe, radicaal andere wereldorde inluidt.

Geen wonder dat Paulus zich de reputatie verwierf in Tessalonika en elders te hebben verkondigd, aldus het boek Handelingen der Apostelen, dat 'er een

andere koning is, genaamd Jezus' en dat de *ekklèsiai* die deze opvatting onderschrijven, 'handelen in strijd met de decreten van de keizer' (Handelingen 17:7).

Maar dan moet die 'andere koning, genaamd Jezus' wel komen. Paulus was een apocalypticus, zoals vele Joden in zijn dagen, Jezus niet uitgezonderd. Hij verwachtte niet alleen de 'komende wereld', de *olam haba* van zijn Joodse traditie, hij rekende erop dat die spoedig zou aanbreken. 'De tijd is kort' (1 Korintiërs 7:29), de geschiedenis van 'deze wereld' loopt op haar einde, vanuit de hemel geschiedt de revolutie: 'Op de stem van de hoofdbode en met de bazuin van God daalt de heer af uit de hemel' (1 Tessalonicenzen 4:16). De ekklesia moet daarop zijn voorbereid door in eigen gelederen alle scheidsmuren af te breken en een einde te maken aan alle maatschappelijke ongelijkheid: in de gemeente dus doet het er niet toe of je Jood bent of Griek, daar is de slaaf niet onderhorig aan de vrije en de vrouw niet ondergeschikt aan de man. En ieder draagt bij aan het welzijn van de ekklesia door eigen talenten en *charismata* aan te wenden ten behoeve van allen (vgl. 1 Korintiërs 12), met als beslissende norm het betrachten van onderlinge solidariteit (Grieks: *agapè*; vgl. 1 Korintiërs 13).

Judea capta

Na de verwoesting van Jeruzalem, stad en heiligdom, in het jaar 70 werd de tempelbelasting – de tiende, gelijk aan twee drachmen – vervangen door een belasting ter bekostiging van de restauratie en het onderhoud van de tempel van Jupiter op het Capitool in Rome. Die belasting werd *fiscus judaicus*, 'Jodenbelasting', genoemd. Er werd een speciale munt geslagen met aan de ene zijde een afbeelding van de zegevierende keizer Vespasianus en het opschrift *dominus et deus*, 'heer en god'. Op de keerzijde stond een afbeelding van een Romeinse legeroverste die een speer draagt, en een kromgebogen vrouw onder een palmboom; daarbij het opschrift *Judea capta*, 'Judea veroverd'.

Alle militante verzetsbewegingen gingen met Jeruzalem ten onder. Die van de partij der Farizeeën overleefden de nationale rampspoed. Het verhaal gaat dat Jochanan ben Zakkai, hoofd van de partij der Farizeeën, tijdens het beleg van Jeruzalem door vrienden en leerlingen in een kist werd gedragen naar Titus, de Romeinse bevelhebber en latere keizer. Hij stond op uit de kist en zei tot Titus: 'Geef mij Jabne en zijn scholen.'

Vele leraren van het opkomende rabbijnse jodendom na 70 kwamen voort uit de partij der Farizeeën. Zij legden de grondslag voor een joods bestaan zonder heiligdom. In hun pogingen het Joodse volk voor verder uiteenvallen te behoeden, gingen de leraren de grenzen van Joods leven, volgens Thora en Traditie, strakker definiëren.

Of de Joodse volgelingen van Jezus actief betrokken waren bij de grote opstand of zich juist afzijdig hielden, valt niet meer te reconstrueren. Volgens enkele oude bronnen vluchtten Joodse aanhangers van Jezus uit Jeruzalem, toen de ondergang van de stad dichtbij was. Hoe het ook zij, de Jezusbeweging heeft als enige messiaanse groepering de ramp van het jaar 70 overleefd. Dit kon gebeuren omdat zij als enige messiaanse beweging aanhang had gevonden buiten het Joodse land, in de diaspora, ook en in toenemende mate onder *gojiem*.

Aan het begin van het boek Handelingen der Apostelen, geschreven ergens tegen het einde van de eerste eeuw, ontvangt de gemeente van Jezus' volgelingen het bevel 'niet te scheiden van Jeruzalem' (Handelingen 1:4). Er zullen in die verwarrende tijden in de ekklesia van Joden en niet-Joden samen

stemmen zijn opgegaan die pleiten voor een breuk met wat er verder nog aan Jodendom bestaat, mogelijk omdat zij de gemeente beschouwen als de enige legitieme voortzetting van Israël, van Thora en Profeten. Dergelijke tendensen tot afscheiding wil de schrijver van Handelingen de kop indrukken: de ekklesia mag een ander Joods geluid voortbrengen dan dat van verschillende rabbijnen, maar het moet wel een Joods geluid blijven, in dialoog met wat er verder nog aan Jodendom bestaat. Vasthouden aan Jeruzalem, aan het verwoeste hart van de Joodse traditie – dat is, volgens Lukas, zoals de traditie de schrijver van Handelingen noemt, de eerste les die de ekklesia moet leren. Zijn woorden waren op den duur aan dovemansoren gezegd. De dialoog begint te haperen, niet in het minst omdat de ekklesia het politiek beladen woord 'messias' hoog in het vaandel heeft. Een beweging die dat doet en volhoudt, ook na de catastrofe van het jaar 70, hoeft niet op grote Joodse bijval te rekenen. Vooral Joden die wonen in de steden van de diaspora – in Antiochië, Alexandrië, Korinte, Athene, in Rome ook – worde door hun niet-Joodse burens streng gemaand niet ook, als hun volksgenoten in het Joodse land, in opstand te komen tegen het Romeinse gezag. Zij vrezen bewegingen met messiaanse aspiraties en nieuwe rampen die ook hen zullen bedreigen. De Jood Jesjoe'a, Jezus, blijven belijden als de messias mag dan een ander Joods geluid zijn, vele Joden zijn het gaan beschouwen als een nagenoeg anti-Joods geluid dat een regelrechte bedreiging inhoudt voor de toekomst van het Joodse volk, van Israël.

De wording van het christendom

Wat wij 'christendom' noemen, begon niet als een godsdienst en niet als een kerk, maar als een politieke bevrijdingsbeweging in een uithoek van het Romeins imperium. De snelle komst van de nieuwe wereldorde waar Paulus op hoopte in de jaren 40 en 50 van de eerste eeuw, bleef uit. Toen begon de ekklesia een proces van aanpassing: de patriarchale hiërarchische verhoudingen die overal in het Romeins imperium de norm waren, nestelden zich in de gemeente. Dat gebeurde niet overal tegelijk en in hetzelfde tempo, kritische tegengeluiden waren er genoeg, maar deze ontwikkeling was op den duur niet te stuiten. Was de gemeente in de dagen van Paulus niet van deze wereld(orde), één tot twee generaties later ging de gemeente, in haar interne organisatie, de heersende onderlinge verhoudingen van deze wereld(orde) tot de hare maken. Het 'in Messias Jezus is geen slaaf of vrije, geen mannelijk en vrouwelijk' raakte uitgespeeld.

Ook het gezamenlijk optrekken van Joden en niet-Joden, speerpunt van Paulus' evangelie, kwam geleidelijk aan op de tocht te staan. Na de catastrofaal verlopen oorlog tegen Rome voltrok zich een proces van verwijdering tussen ekklesia en synagoge dat in de loop van de tweede eeuw leidde tot een definitieve breuk. De Joodse aanhangers van Jezus werden het kind van de rekening. Zij vielen tussen wal en schip. De niet-Joodse leden van de ekklesia keerden zich van hen af omdat zij Joden bleven, dat wil zeggen vasthielden aan de Thora, aan besnijdenis en spijswetten. De andere Joden wilden niets van hen weten omdat zij zich bekenden tot Jezus Messias. Zij beschouwden de Joodse volgelingen van Jezus als afvallige Joden. In de eeuwen die volgden leidden ze een marginaal bestaan, de Jezus Messias belijdende Joden.

Het christendom in wording werd een aangelegenheid van *gojiem*, zelfs zozeer dat het halverwege de derde eeuw zijn Joodse oorsprong goeddeels uit het geheugen had gebannen of tenminste verzwegen. Nu was het vroege

christendom geen uniforme aangelegenheid. De volgelingen van Jezus behoorden tot talrijke stromingen die zich alle beriepen op Jezus en de apostelen, maar onderling volstrekt verschillend waren.

Een van die stromingen was de apostolische ekklesia: de samenhang van plaatselijke gemeenten die alle onder het gezag stonden van een *episkopos*, 'toezienaar'. De grote leraren en denkers van de apostolische ekklesia ontwikkelden hun visie op God en Jezus, en op hun onderlinge verhouding, door zich af te zetten tegen andere richtingen van vroeg christendom, onder andere de gnosis en de Jezus Messias belijdende Joden. Zij ontwierpen een theologie waarin Jezus effectief werd 'ontjoodst' en werd opgesloten in een Grieks-wijsgerige logica die weliswaar sluitend is, maar onherkenbaar voor Joden.

De oorspronkelijke apostolische ekklesia die vorm gaf aan de Jezusbeweging, en handelde in strijd met de decreten van de keizer en uitzag naar een nieuwe wereldorde, groeide in een periode van nog geen vier eeuwen uit tot een machtsfactor die een alliantie aanging met de Romeinse wereldorde. Zij zocht niet meer het imperium te bestrijden, maar trad begin vierde eeuw in dienst van het imperium, toen keizer Constantijn zijn hengel naar haar uitsloeg, en bracht het tegen het einde van de vierde eeuw onder Theodosius tot staatsgodsdienst en tot enige *religio licita*, 'toegestane religie'. Zo werd de wording van het christendom voltooid.

Toen het West-Romeinse rijk definitief ten val was gekomen, nam de kerk van het Westen zijn infrastructuur over en blies deze nieuw leven in. De bisschop van Rome trok de kleren van de keizer aan om die nooit meer uit te trekken.

Joseph Ratzinger alias Benedictus XVI

De huidige bisschop van Rome, hoofd van de 'ene, heilige, katholieke en apostolische ekklesia', liet in 2007 het eerst deel verschijnen van zijn studie *Jezus van Nazareth*. Daarin schrijft hij:

Jezus kunnen we niet begrijpen zonder rekening te houden met het feit, dat steeds weer beschreven wordt dat hij zich terugtrok 'op een berg', om nachten lang te bidden, 'alleen' met de Vader. Deze korte berichten lichten een tipje op van de sluier van het mysterie. Ze laten ons iets zien van Jezus' zoonchap, van de bron waaruit hij handelde, onderricht gaf en lijden onderging. Het bidden van Jezus was het spreken van de Zoon met de Vader. Zijn menselijke ziel, zijn bewustzijn en zijn wil als menselijke persoon worden daarin betrokken. Zo krijgt het menselijk 'bidden' deel aan de gemeenschap tussen Zoon en Vader.

Deze typering van Jezus sluit nauw aan op de oude, dogmatische definitie, geformuleerd tijdens het concilie van Nicea in het jaar 325, over de 'wezeneseenheid' tussen Vader en Zoon. Joseph Ratzinger alias Benedictus XVI houdt daar onverkort aan vast, zij het met de kanttekening dat de uitdrukking 'een in wezen' dient als rationeel-wijsgerige onderbouwing van het bijbelse getuigenis omtrent Jezus in diens verhouding tot de Vader. Maar wij mensen anno 2008, waar kunnen wij ons aantreffen binnen die verhouding? Daarover schrijft de bisschop van Rome:

Wie Jezus ziet, ziet de Vader (Johannes 14:9). Wie als leerling met Jezus meegaat, krijgt door hem deel aan de gemeenschap met God. Daarin ligt ten diepste de verlossing: we overschrijden de grens van ons mens-zijn.

Verlossing is gelegen in de overschrijding van de grens van ons mens-zijn. Wat dat concreet betekent in de huidige wereld waarin mensen schreeuwen om bevrijding uit politieke onderdrukking en economische ellende - die vraag blijft onbeantwoord. Intussen heeft Ratzinger, in zijn vorige functie als prefect van de congregatie voor de geloofsleer, de Latijns Amerikaanse bevrijdingstheologen met hun politieke stellingen een voor een de mond gesnoerd.

Kleine selectie van geraadpleegde literatuur

Horsley, Richard A., *Jesus and Empire. The Kingdom of God and the New World Disorder*, Fortress Press, Minneapolis 2003

Horsley, Richard A. (ed.), *Christian Origins (A People's History of Christianity Volume 1)*, Fortress Press, Minneapolis 2005

Josephus, Flavius, *De oude geschiedenis van de Joden*. Vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien door F.J.A.M. Meijer en M.A. Wes, Ambo, Amsterdam 2002

Ratzinger, Joseph/Benedictus XVI, *Jezus van Nazareth. Deel I: Van de doop in de Jordaan tot de Gedaanteverandering*, Lannoo, Tielt 2007

Taubes, Jacob, *Die Politische Theologie des Paulus*, Wilhelm Fink Verlag, München 1993

Veerkamp, T., 'Das Scheitern der messianischen Bewegungen und die Entstehung des Christentums', in: *Texte & Kontexte* 19 (1996) 2, 21-31

Uit: Roodkoper 12^e jaargang, nummer 6/7 – juni 2008